

องค์รวมของการตั้งถิ่นฐานและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัย ในลุ่มน้ำโตนเลสาบ จังหวัดเสียมเรียบ ราชอาณาจักรกัมพูชา Holistic of the Settlement and Vernacular Housing in Tonelesap, Siem Riep, Cambodia

อิสรัชย์ บุรณะอรรจน์* และ เกรียงไกร เกิดศิริ**

Isarachai Buranaut and Kreangkrai Kirdsiri

บทคัดย่อ

การศึกษา “องค์รวมของการตั้งถิ่นฐานและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่อยู่อาศัยในลุ่มน้ำโตนเลสาบ จังหวัดเสียมเรียบราชอาณาจักรกัมพูชา” เป็นการเรียบเรียงเชิงพรรณนาจากการศึกษาภาคสนามเพื่อศึกษาลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำโตนเลสาบ ในจังหวัดเสียมเรียบ พบว่า ภาพรวมของการตั้งถิ่นฐานมี 3 ลักษณะ คือ

- 1) “ชุมชนลอยน้ำ” เป็นชุมชนที่มีพื้นฐานการดำรงชีวิตที่สัมพันธ์กับแหล่งน้ำทะเลสาบ เช่น การทำการประมง และมีลักษณะการตั้งถิ่นฐานทั้งแบบเกาะกลุ่ม และแบบแนวยาว ซึ่งจะปรับเปลี่ยนไปตามฤดูกาลซึ่งการปรับเปลี่ยนการวางผังหมู่บ้านดังกล่าวเป็นคุณลักษณะพิเศษของชุมชน ทั้งนี้พบเรือนพักอาศัยเป็นสถาปัตยกรรมที่เคลื่อนย้ายได้ จำแนกได้เป็น 4 ประเภท ได้แก่ “เรือบ้าน” “เรือโป๊ะบ้าน” “เรือนแพ” และ “เรือนบ้านพร้อมกระชัง”
- 2) “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่ที่มีความแตกต่างของระดับน้ำ ตามฤดูกาล” เป็นชุมชนที่มีพื้นฐานการดำรงชีวิตทั้งในน้ำและบนพื้นดิน มีลักษณะของการตั้งถิ่นฐานแบบแนวยาวตามลำน้ำ ลักษณะสถาปัตยกรรมมีการยกเสาสูง 6-8 เมตร เพื่อหนีน้ำในฤดูน้ำหลาก สะท้อนให้เห็นถึงการปรับตัวเพื่อการอยู่อาศัยให้เข้ากับสภาพแวดล้อม
- 3) “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนแผ่นดิน” เป็นชุมชนที่มีพื้นฐานการดำรงชีวิตพึ่งพิงอยู่กับพื้นดินเป็นหลัก มีลักษณะของการตั้งถิ่นฐานแบบถาวร ทั้งการตั้งถิ่นฐานแบบเกาะกลุ่ม บนโคกเนิน และการตั้งถิ่นฐานแบบแนวยาวตามทางสัญจร โดยมีลักษณะการอยู่อาศัยแบบเรือนยกพื้นจำแนกได้ 5 รูปแบบ ได้แก่ “เรือนแบบขมัวร์” “เรือนแบบโรง” “เรือนแบบโรงโดล” “เรือนแบบโรงเดื่อง” และ “เรือนแบบบิต”

* นักวิจัย และนักศึกษาโครงการปริญญาเอกกาญจนาภิเษก สกว. หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร earl_studio_48@Hotmail.com

** อาจารย์ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

¹ บทความนี้เป็นการสังเคราะห์องค์ความรู้ของงานวิจัย 2 โครงการ คือ เกรียงไกร เกิดศิริ และอิสรัชย์ บุรณะอรรจน์ “ภูมิปัญญาในการตั้งถิ่นฐาน และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประชาคมอาเซียน” สนับสนุนทุนวิจัยโดยสถาบันพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ประจำปี พ.ศ. 2558 และโครงการวิจัยในดุษฎีนิพนธ์ของ อิสรัชย์ บุรณะอรรจน์. “หมู่บ้าน และที่อยู่อาศัยพื้นถิ่นชุมชนชาวนากลุ่มชาติพันธุ์ขมัวร์ จังหวัดเสียมเรียบราชอาณาจักรกัมพูชา” สาขาวิชาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนจากโครงการปริญญาเอก กาญจนาภิเษก รุ่นที่ 17 ประจำปี พ.ศ. 2558 จากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

ABSTRACT

The Study of the “Holistic Settlement and Vernacular Housing in Tonelesap, Siem Riep, Cambodia” is the explanation and description from the field studies figuring out the settlement of communities in the area of Tonelesap, Siem Riep. It was found that the settlement can be categorized into three aspects.

1) Water-based communities or floating village owns the lifestyle which directly relates to Tonelesap, like fishing. The settlement consists of both cluster and linear settlement, i.e. the plan of the village is interchanged, depending on the level of the water. There are five types of houses, which are considered moveable structure, comprising houseboat, ferry houseboat, bamboo raft houseboat, and floating pen houseboat.

2) Water-and-land-based communities are found both on land and in water, as linear settlement along the lake. The poles, which are 6-8 metres tall, are used as they are helpful during flood time.

3) Land-based communities are found on land. They are permanent settlement, as cluster settlement on hills and linear settlement along routes. There are five aspects comprising Khmer house, Rong house, Rong Dol house, Rong Doeung house, and Bid house.

คำสำคัญ: สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น เรือนเสาสูง เรือบ้าน เรือนชาวนา โตนเลสาบในกัมพูชา

Keywords: Vernacular architecture, House on stilt, Houseboat, Farmer's house, Tonlesap in Cambodia

บทนำ

ราชอาณาจักรกัมพูชา มีลักษณะภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม (Lowland) โดยพื้นที่ร้อยละ 42 ของประเทศ มีระดับความสูงไม่เกิน 50 เมตร จากระดับน้ำทะเล (National Poverty and Environment Maps, 2006: p.7) ซึ่งเกิดจากอิทธิพลของ “ลุ่มน้ำโตนเลสาบ (Tonle Sap Basin)” และเชื่อมต่อกับเขตที่ต่ำของลุ่มแม่น้ำโขง (Mekong Lowland) (ธีระ, 2542: 15) อันทำให้เกิดโครงข่ายของลำน้ำที่มีจำนวนมากมายและมีความสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนนำพามาซึ่งทรัพยากรทางธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ “โตนเลสาบ” หรือที่รู้จักกันในภาษาไทยว่า “ทะเลสาบเขมร” ซึ่งเป็นทะเลสาบน้ำจืดที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และมีชื่อเสียงในฐานะของแหล่งจับสัตว์น้ำที่สำคัญแหล่งหนึ่งของโลก นอกจากนี้ บริเวณพื้นที่โดยรอบโตนเลสาบ ซึ่งมีลักษณะเป็นพื้นที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ จึงเหมาะกับการเป็นพื้นที่เกษตรกรรม โดยเฉพาะการเพาะปลูกข้าว ซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจหลักที่สำคัญของชาวกัมพูชาอีกด้วย

จะเห็นได้ว่า ภูมิลักษณะทางธรรมชาติที่เป็นที่ราบลุ่มและสัมพันธ์กับระดับน้ำจากโตนเลสาบที่แผ่กว้าง และหดแคบสัมพันธ์กับฤดูกาล ส่งผลต่อการตั้งถิ่นฐาน และการสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเรือนที่อยู่อาศัยที่ต้องใช้ภูมิปัญญาความรู้ชั้นสูงในทุกๆ มิติในการดำเนินชีวิต เพราะฉะนั้น พื้นที่ที่ราบลุ่มน้ำโตนเลสาบจึงมีความน่าสนใจอย่าง

สูงต่อการศึกษาวิจัยด้านการตั้งถิ่นฐานและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเพื่อค้นคว้าองค์ความรู้เพื่อนำไปสู่การอธิบายเรื่องการจัดถิ่นฐาน และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในพื้นที่ดังกล่าวนี้ต่อไป

วัตถุประสงค์ของบทความ

1. เพื่อศึกษาสภาพแวดล้อมที่สัมพันธ์กับลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำโตนเลสาบ
2. เพื่อศึกษาลักษณะทางสถาปัตยกรรม ที่สะท้อนให้เห็นถึงวิถีทางวัฒนธรรม และภูมิปัญญาในอยู่อาศัย ที่การปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมของพื้นที่โตนเลสาบ

วิธีการวิจัย

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเชิงพื้นที่ในลักษณะของการวิจัยเชิงบุกเบิก (Exploratory Research) เพื่อสร้างคำอธิบายต่อปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในบริบทสภาพแวดล้อมของพื้นที่ โดยใช้วิธีการวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research) โดยมีการเก็บรวบรวมข้อมูลปฐมภูมิ จากการสำรวจภาคสนาม (Field Study) และการสังเกตการณ์ (Observation) ควบคู่ไปกับการศึกษาข้อมูลทุติยภูมิทุกประเภท ในลักษณะของการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) และวิเคราะห์ผลการศึกษาจากความสัมพันธ์ของข้อมูลทั้งสองส่วน โดยมุ่งทำความเข้าใจปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในบริบทของลุ่มน้ำโตนเลสาบ

สภาพแวดล้อม และลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในลุ่มน้ำโตนเลสาบ

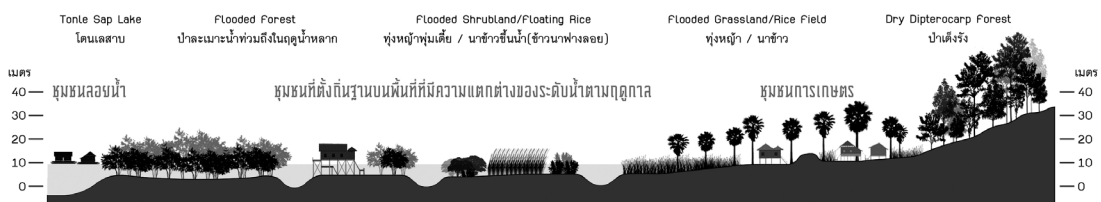
“โตนเลสาบ” หรือที่รู้จักกันในนามว่า “ทะเลสาบเขมร” เป็นภูมิลักษณะทางธรรมชาติที่ทำให้เกิดความหลากหลายของระบบนิเวศและความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำ และอิทธิพลที่ส่งต่อมายังความอุดมสมบูรณ์ของแผ่นดินที่ได้รับปุ๋ยอันโอชะมาจากตะกอนดินที่แขวนลอยมากับน้ำยามที่เอ่อท้น และตกตะกอนลงบนที่ราบลุ่มที่น้ำเอ่อเข้าไปท่วมท้น ความอุดมสมบูรณ์ที่กล่าวมาข้างต้นนั้นได้ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานของผู้คนมาตั้งแต่บรรพกาล และมีความมั่นคงทางอาหารมาจนสถาปนาเป็นอาณาจักรขนาดใหญ่ได้สำเร็จในนามของเมืองพระนคร มาตั้งแต่เมื่อพันกว่าปีมาแล้ว มาจนกระทั่งปัจจุบันนี้โตนเลสาบยังทรงอิทธิพลต่อผู้คนมากมายเช่นเดิม กล่าวคือ โตนเลสาบซึ่งตั้งอยู่บริเวณตอนกลางของราชอาณาจักรกัมพูชา มีอาณาเขตรอบคลุมพื้นที่ 6 จังหวัด ได้แก่ บันเตียเมียนเจย (Banteay Meanchey) เสียมเรียบ (Siem Reap) กำปงธม (Kampong Thom) กำปงชนัง (Kampong Chhnang) โพธิ์สัตว์ (Pursat) และพระตะบอง (Battambang) โดยในช่วงฤดูแล้งจะมีปริมาณน้ำครอบคลุมพื้นที่ 2,500 ตารางกิโลเมตร โดยมีความยาวจากทิศตะวันออกเฉียง เหนือถึงตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 160 กิโลเมตร มีความกว้างประมาณ 35 กิโลเมตร และมีระดับความลึกประมาณ 1-2 เมตร ในขณะที่เมื่อยามฤดูน้ำหลากในช่วงตุลาคม-พฤศจิกายน ปริมาณน้ำที่สะสมจากแม่น้ำโขงทางตอนเหนือไหลลงมาปะทะกับอิทธิพลน้ำขึ้นจากดวงจันทร์ ทำให้ปริมาณน้ำถูกผลักดันเข้ามาสู่พื้นที่โตนเลสาบ และแผ่ขยายอาณาเขตรอบคลุมพื้นที่กว่า 15,000 ตารางกิโลเมตร โดยมีความยาวประมาณ 250 กิโลเมตร มีความกว้างประมาณ 100 กิโลเมตร และมีระดับน้ำเพิ่มสูงขึ้นถึง 8-11 เมตร (Sithirith and Grundy-Warr, 2013: 5) จากความหลากหลายของสภาพทางภูมิศาสตร์ และแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ ทำให้พื้นที่ราบลุ่มตอนเลสาบ มีการตั้งถิ่นฐานของชุมชนกว่า 459 ชุมชน (Communes) (National Poverty and Environment Maps, 2006: 5) และยังสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิต สังคม และวัฒนธรรมการที่สัมพันธ์กับโตนเลสาบ

จากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่มีลักษณะเฉพาะตัว ทำให้พื้นที่ราบลุ่มโดนเลสาบมีระบบนิเวศและทรัพยากรที่หลากหลาย ทำให้การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำโดนเลสาบมีการปรับตัวให้เหมาะสมกับสภาพภูมิศาสตร์ และแหล่งทรัพยากรของพื้นที่ ซึ่ง Mark Sithirith และ Carl Grundy-Warr แบ่งลักษณะการตั้งถิ่นฐานได้เป็น 3 รูปแบบ คือ (Sithirith and Grundy-Warr, 2013: 30-41)

1) การตั้งถิ่นของ “ชุมชนลอยน้ำ (Water Based Communities)” หรือ “(Floating Village)” มีลักษณะการอยู่อาศัยแบบ “เรือนแพ” ซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ในระดับ 0-6 เมตรจากระดับน้ำทะเล บริเวณส่วนที่เป็นผืนน้ำของโดนเลสาบ ประกอบอาชีพประมงโดยการจับสัตว์น้ำเป็นหลัก

2) การตั้งถิ่นของ “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่ที่มีความแตกต่างของระดับน้ำตามฤดูกาล (Water and Landed Based Communities)” มีลักษณะการอยู่อาศัยแบบ “เรือนเสาสูง” ตั้งถิ่นฐานอยู่ในระดับ 6-8 เมตรจากระดับน้ำทะเล ในเขตพื้นที่ของ “ป่าละเมาะน้ำท่วมถึงในฤดูน้ำหลาก (Flooded forest)” ซึ่งเป็นป่าที่ทนต่อการเปลี่ยนแปลงของระดับน้ำขึ้นลงที่แตกต่างกันมากได้ เนื่องจากอยู่ในพื้นที่คาบเกี่ยวระหว่างพื้นที่น้ำท่วมถึงในฤดูน้ำหลาก และมีการลดระดับของน้ำกลายเป็นพื้นดินแห้งในยามฤดูแล้ง มีการประกอบอาชีพประมงเป็นส่วนใหญ่ และบางส่วนมีการเพาะปลูกในลักษณะของ “นาข้าวขึ้นน้ำ” หรือ “ข้าวนาฟางลอย (Floating rice)” ซึ่งมีความสามารถในการรอกขยายลำต้นให้พ้นจากระดับน้ำที่มีความสูงมากได้

3) การตั้งถิ่นของ “ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนแผ่นดิน (Landed Based Communities)” โดยมีการอยู่อาศัยในลักษณะของ “เรือนยกพื้น” ซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ในระดับ 8-10 เมตรจากระดับน้ำทะเล บริเวณที่ได้รับอิทธิพลของน้ำจากโดนเลสาบไม่มากนัก และประกอบอาชีพเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนาเป็นหลัก ซึ่งกระจายตัวอยู่บริเวณขอบโดยรอบโดนเลสาบ และเหนือขึ้นไปในระดับความสูงมากกว่า 10 เมตรจากระดับน้ำทะเล จะเป็นพื้นที่ของ “ป่าเต็งรัง (Dry dipterocarp forest)” ซึ่งเป็นแหล่งทรัพยากรป่าไม้ที่สำคัญ

ภาพที่ 1 สภาพแวดล้อม และลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำโดนเลสาบ ประเทศกัมพูชา

1. ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน และสถาปัตยกรรมของชุมชนลอยน้ำ (Water Based Communities)

“ชุมชนลอยน้ำ (Water Based Communities)” จะตั้งอยู่บริเวณปากคลองที่บรรจบกับโดนเลสาบ โดยจำนวนหมู่บ้านลอยน้ำในพื้นที่โดนเลสาบมีทั้งหมด 53 หมู่บ้าน ประมาณ 9,898 ครัวเรือน (Sithirith and Grundy-Warr, 2013: 31) เนื่องจากเป็นชุมชนที่มีการอยู่อาศัยอยู่ในน้ำ ทำให้ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนสามารถเคลื่อนย้ายและปรับเปลี่ยนได้ตลอดเวลา จึงทำให้ขอบเขตของชุมชนไม่ได้ถูกกำหนดตายตัวอย่างชัดเจน ทั้งนี้ การขยายตัวของชุมชนขึ้นอยู่กับแหล่งทรัพยากรสัตว์น้ำในการทำอาชีพประมง โดยในช่วงฤดูน้ำหลาก ประมาณเดือนมิถุนายน-ตุลาคม ชุมชนลอยน้ำจะเคลื่อนที่เข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณริมคลองตอนใน เพื่อป้องกันลมพายุฝนที่ซุกขึ้น

ในช่วงเวลาดังกล่าว ในขณะที่เมื่อระดับในโตนเลสาบเริ่มลดลง ตั้งแต่ช่วงพฤศจิกายนเรื่อยไปจนถึงกรกฎาคม ชุมชนลอยน้ำจะค่อยๆ เคลื่อนย้ายออกไปยังปากแม่น้ำเข้าสู่พื้นที่โตนเลสาบ โดยชุมชนส่วนใหญ่จะมีระยะทางการเคลื่อนที่อยู่ในช่วงประมาณ 5-6 กิโลเมตร ตามระดับน้ำที่เปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วงเวลา

สถาปัตยกรรมที่อยู่อาศัยของชุมชนลอยน้ำในพื้นที่โตนเลสาบ สามารถแบ่งได้เป็น 4 ประเภท ได้แก่

1) เรือบ้าน (Houseboat) มีลักษณะเป็นเรือพื้นที่ใช้สอยขนาดเล็ก มีจำนวนผู้อยู่อาศัยไม่เกิน 4-5 คน โดยมีการสร้างหลังคาคลุมด้วยวัสดุประเภทใบไม้ หรือสังกะสี เพื่อป้องกันแดด ลม ฝน โดยเรือบ้านจะใช้ทั้งการหาปลาในช่วงเวลากลางวัน และหลบนอนในช่วงเวลากลางคืน

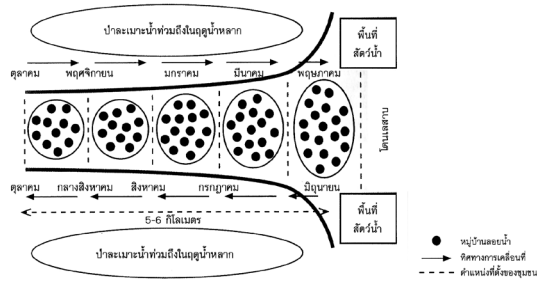
2) เรือโปะบ้าน (Ferry Houseboat) มีลักษณะเป็นเรือขนาดใหญ่ โครงสร้างฐานด้านล่างทำด้วยเหล็กเพื่อความแข็งแรง ด้านบนปลูกสร้างเป็นเรือนไม้จริง ภายในมีพื้นที่ใช้สอยกว้างขวาง และแบ่งสัดส่วนตามการใช้งานต่างๆ เช่น ห้องนั่งเล่น ห้องนอน ห้องครัว ห้องน้ำ ซึ่งภายในเรือสามารถจัดวางเฟอร์นิเจอร์ต่างๆ ได้ เช่น เตียง โต๊ะ เก้าอี้ ตู้เสื้อผ้า เป็นต้น นอกจากนี้ บริเวณด้านหน้าของเรือยังนิยมทำเป็นร้านค้าขนาดเล็กอีกด้วย

3) เรือนแพ (Bamboo Raft Houseboat) มีลักษณะเป็นเรือนที่สร้างอยู่บนโครงสร้างแพไม้ไผ่ เพื่อช่วยในการพยุงเรือนให้อยู่ในระดับผิวน้ำ ซึ่งเรือนแพเป็นสถาปัตยกรรมที่อยู่อาศัยที่มีอยู่ในพื้นที่โตนเลสาบมาอย่างยาวนาน เนื่องจากไม้ไผ่เป็นวัสดุที่หาได้ง่ายในธรรมชาติ โดยเฉพาะในพื้นที่ราบลุ่มอันอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่โตนเลสาบ

4) เรือบ้านพร้อมกระชัง (Floating Pen Houseboat) มีลักษณะเป็นเรือบ้านที่มีการสร้างกระชังเพื่อใช้ในการดักจับสัตว์น้ำ ขนาบทั้งสองข้าง ของเรือบ้าน ทั้งนี้เพื่อให้ง่ายต่อการเคลื่อนย้ายกระชังในช่วงที่ระดับน้ำมีการเปลี่ยนแปลงในแต่ละฤดูกาล

โดยกลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ชุมชนลอยน้ำ นอกเหนือจากชาวขแมร์ที่นับถือศาสนาพุทธแล้ว ยังมีชาวขแมร์เชื้อสายเวียดนามบางส่วนที่นับถือศาสนาคริสต์ และชาวขแมร์เชื้อสายจามที่นับถือศาสนาอิสลามอีกด้วย ทำให้ในบางพื้นที่ที่ชุมชนมีขนาดใหญ่ และมีความหลากหลายสูง จะมีการศาสนาตามความเชื่อเฉพาะของกลุ่ม และมีการตั้งถิ่นฐานในละแวกใกล้เคียงกัน เพื่อสร้างอาณาเขตเฉพาะของกลุ่ม โดยมีลักษณะทางสถาปัตยกรรมของวัดในพุทธศาสนา จะมีการสร้างอยู่ 2 ลักษณะ คือ 1) วัดที่สร้างถาวรอยู่กลางน้ำ โดยมีลักษณะเป็นโครงสร้างเสาสูง เพื่อหนีน้ำท่วมในยามฤดูน้ำหลาก ด้วยข้อจำกัดด้านสภาพแวดล้อม ทำให้ตัวอาคารของวัดมีขนาดไม่ใหญ่มาก และมีลักษณะเป็นวัดในระดับหมู่บ้าน ในขณะที่ 2) วัดที่สร้างบริเวณเนินดิน หรือภูเขา ซึ่งมักตั้งอยู่ลึกเข้ามาในแผ่นดินในบริเวณที่น้ำท่วมไม่ถึง เพื่อหาทำเลที่ตั้งที่เหมาะสม โดยมีลักษณะเป็นวัดขนาดใหญ่ ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางทางศาสนาของผู้คนจากหลากหลายชุมชน ในขณะที่โบสถ์ในคริสต์ศาสนา จะมีลักษณะโครงสร้างแบบเรือนลอยน้ำ แต่มีขนาดใหญ่กว่าที่อยู่อาศัยของคนทั่วไป และมักสร้างโรงเรียนคู่กันไว้ด้วย โดยโบสถ์ลอยน้ำจะย้ายที่ตามการเคลื่อนที่ของชุมชนในแต่ละฤดูกาลด้วย

องค์รวมของการตั้งถิ่นฐานและสภาพกิจกรรมบนบกที่อยู่อาศัยในลุ่มน้ำโดนเลสาบ จังหวัดเสียมเรียบ ราชอาณาจักรกัมพูชา
อิสริยา บุรณะอรรจน์ และ เกษมเกียรติ เกตุศิริ

ภาพที่ 2 ลักษณะการเคลื่อนที่ขึ้นลงของชุมชนลอยน้ำตามช่วงเวลาในรอบปี ในพื้นที่โดนเลสาบ

ภาพที่ 3 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชน Kampong Loung ในโดนเลสาบ
ที่มา <https://maps.google.com>

ภาพที่ 4 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนลอยน้ำบริเวณโดนเลสาบ ในช่วงฤดูแล้ง

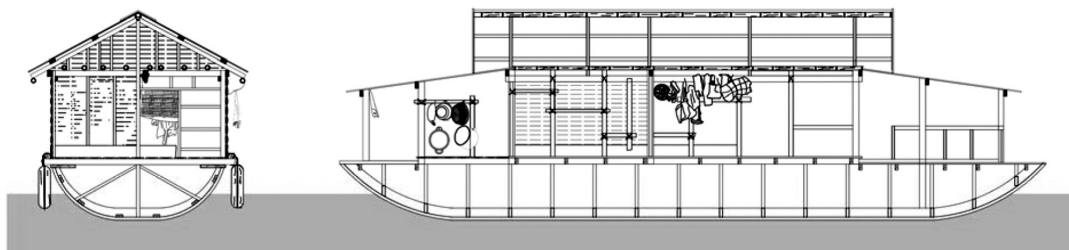
ภาพที่ 5 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนลอยน้ำบริเวณริมแม่น้ำ ในช่วงฤดูน้ำหลากลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนลอยน้ำบริเวณริมแม่น้ำ ในช่วงฤดูน้ำหลาก

ภาพที่ 6 โบสถ์คริสต์ และโรงเรียนลอยน้ำ

ภาพที่ 7 เรือบ้าน (Houseboat)

ภาพที่ 8 ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของเรือบ้าน (Houseboat)

2. ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน และสถาปัตยกรรมของชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่ที่มีความแตกต่างของระดับน้ำตามฤดูกาล (Water and Landed Based Communities)

“ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่ที่มีความแตกต่างของระดับน้ำตามฤดูกาล (Water and Landed Based Communities)” เป็นลักษณะของชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบริเวณริมแม่น้ำ หรือริมคลอง ที่ไหลมาบรรจบกับโดนเลสาบ ในช่วงความสูง 6-8 เมตรจากระดับน้ำทะเล ในเขตพื้นที่ “ป่าละเมาะน้ำท่วมถึงในฤดูน้ำหลาก (Flooded forest)” ซึ่งชุมชนเสาสูงในพื้นที่โดนเลสาบ มีจำนวนทั้งหมด 34 หมู่บ้าน ประมาณ 5,527 ครัวเรือน ในพื้นที่จังหวัดบันเตียเมียนเจย (Banteay Meanchey) เสียมเรียบ (Siem Reap) และกำปงชนัง (Kampong Chhnang) โดยส่วนใหญ่ประกอบอาชีพประมงจับสัตว์น้ำในเขตพื้นที่โดนเลสาบ แต่ชุมชนในจังหวัดกำปงชนังบางส่วน มีการทำการเกษตรควบคู่ไปกับการทำอาชีพประมงด้วย (Sithirith and Grundy-Warr, 2013: 33-34)

จากระบบนิเวศของกลุ่มน้ำโดนเลสาบที่ปริมาณน้ำในหนึ่งรอบปีมีความแตกต่างกันมาก ทำให้ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่ที่มีความแตกต่างของระดับน้ำตามฤดูกาล มีลักษณะการตั้งถิ่นฐานในสภาพแวดล้อมในลักษณะของผืนน้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก เป็นระยะเวลา 6 เดือน และสลับกับเป็นผืนดินแห้งในช่วงฤดูแล้งเป็นระยะเวลาอีก 6 เดือน ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวมีระดับน้ำในช่วงฤดูน้ำหลากและฤดูแล้ง แตกต่างกันถึง 4-5 เมตร ขึ้นอยู่กับปริมาณน้ำในแต่ละปี ด้วยสภาพแวดล้อมเช่นนี้ ส่งผลให้เรือนที่ปลูกสร้างภายในชุมชนมีการยกพื้นสูงถึง 6-8 เมตร จากระดับน้ำต่ำสุด โดยผังบริเวณของชุมชน จะมีลักษณะการตั้งถิ่นฐานเป็นแนวยาว (Linear Settlement) เรียงตัวขนานไปตามลำน้ำ และด้วยความที่ประชากรของชุมชนส่วนใหญ่ เป็นชาวเขมรที่นับถือพุทธศาสนา จึงทำให้มีการสร้างวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน

สถาปัตยกรรมของชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่ที่มีความแตกต่างของระดับน้ำตามฤดูกาลในพื้นที่โตนเลสาบ มีลักษณะเป็นเรือนยกพื้นสูง 6-8 เมตร โครงสร้างทำด้วยไม้จริงผสมไม้ไผ่ ผนังและหลังคามุงด้วยใบจาก โดยสามารถแบ่งเรือนได้เป็นสามส่วนคือ ส่วนล่างสุด มีลักษณะเป็นใต้ถุนโล่ง เพื่อปล่อยให้น้ำไหลผ่านได้ในยามน้ำหลาก ในยามหน้าแล้งใช้เป็นพื้นที่พักผ่อน และพื้นที่เก็บของเล็กน้อย ถัดขึ้นมาจะเป็นส่วนของห้องครัว และด้านบนสุดเป็นพื้นที่ส่วนนอน ซึ่งมีบันไดเชื่อมต่อทั้งจากหน้าเรือน และส่วนครัวได้

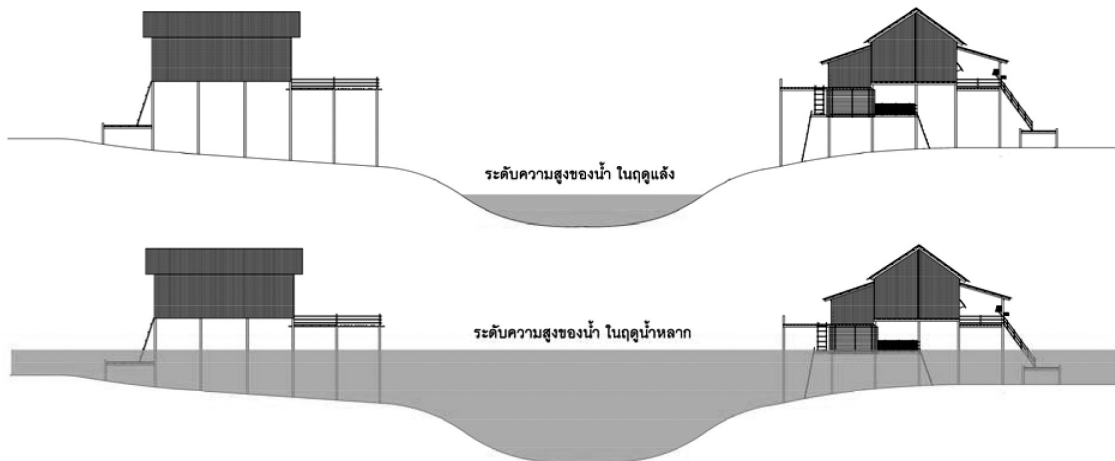
ภาพที่ 9 การตั้งถิ่นฐานแนวยาว (Linear Settlement) เรียงตัวขนานไปตามลำน้ำของหมู่บ้าน Kampong Phluk

ภาพที่ 10 สภาพแวดล้อมริมน้ำของชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่ที่มีความแตกต่างของระดับน้ำ ตามฤดูกาล

ภาพที่ 11 ลักษณะเรือนยกพื้นสูง ในชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่ที่มีความแตกต่างของระดับน้ำ ตามฤดูกาล

ภาพที่ 12 ระดับความสูงของน้ำที่เปลี่ยนแปลงในฤดูแล้ง และฤดูน้ำหลาก

3. ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน และสถาปัตยกรรมของชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนแผ่นดิน (Landed Based Communities)

“ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนแผ่นดิน (Landed Based Communities)” เป็นชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบริเวณในระดับความสูง 8-10 เมตรจากระดับน้ำทะเล ซึ่งมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มขนาดใหญ่โดยรอบพื้นที่โดนเล ساب ซึ่งได้รับอิทธิพลของระดับน้ำที่สูงขึ้นจากโดนเล سابไม่มากนัก ทำให้พื้นที่ดังกล่าวเหมาะสมสำหรับการทำเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวเป็นหลัก จึงทำให้มีการตั้งถิ่นฐานในลักษณะของชุมชนเกษตรกรรม ซึ่งกระจายตัวอยู่บริเวณพื้นที่ราบโดยรอบโดนเล ساب จำนวนมากถึง 948 หมู่บ้าน (Sithirith and Grundy-Warr, 2013: 39)

โดยลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเกษตรกรรม พบอยู่ 2 ลักษณะ

1) การตั้งถิ่นฐานเป็นแนวยาว (Linear Settlement) เป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานเป็นแนวยาวตามเส้นทางสัญจรโดยรอบโดนเล ساب โดยเส้นทางสัญจรดังกล่าวเกิดขึ้นมาจากขยายขอบวงของน้ำในพื้นที่โดนเล سابที่มีลักษณะการขยายตัวแบบรัศมี และทำให้เป็นการบังคับการเกิดขึ้นของเส้นทางสัญจรไปในตัว ซึ่งการตั้งถิ่นฐานลักษณะนี้จะมี การปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ติดกับเส้นทางสัญจร และถัดไปทางด้านหลังจะเป็นพื้นที่เกษตรกรรม หรือการตั้งถิ่นฐานเป็นแนวยาวอีกลักษณะหนึ่ง คือ การตั้งถิ่นฐานบริเวณบารายโบราณ² ซึ่งมีการปลูกสร้างเรือนบริเวณทำนบกั้นคันโดยรอบบาราย และใช้พื้นที่ภายในบารายในการทำเกษตรกรรม

2) การตั้งถิ่นฐานแบบเกาะกลุ่ม (Cluster Settlement) เป็นลักษณะของการตั้งถิ่นฐานชุมชนในบริเวณที่เป็นโคกหรือดอนเพื่อป้องกันน้ำท่วม โดยจะปลูกสร้างบ้านเรือนเกาะกันเป็นกลุ่ม และมีพื้นที่สำหรับทำเกษตรกรรมอยู่ล้อมรอบ และผังบริเวณของชุมชนลักษณะนี้ส่วนใหญ่ จะมีการสร้างวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน และจะมีขอบเขตพื้นที่ที่แยกออกจากชุมชนอย่างชัดเจน

² บารายตะวันออกของเมืองเสียมเรียบ เป็นบารายขนาดใหญ่ มีขนาดกว้างประมาณ 1.8 กิโลเมตร ยาวประมาณ 7.5 กิโลเมตร ปัจจุบันมีการตั้งถิ่นฐานอยู่โดยรอบ

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมเรือนพักอาศัยของชุมชนเกษตรกรรม สามารถจำแนกได้เป็น 5 รูปแบบ (Giteau, 1971: 105) คือ

- 1) “เรือนแบบขแมร์ (Khmer House)” มีลักษณะหลังคาทรงจั่วจอมแห มีความสูงและชันคล้ายรูปทรงของเรือนไทยภาคกลาง (ศรีนยา หล่อมนีนพรัตน์, 2548: 9-11)
- 2) “เรือนแบบโรง (Rong House)” มีลักษณะหลังคาทรงจั่วแต่มีความชันน้อยกว่าเรือนแบบขแมร์ มีชายคาสั้น นิยมสร้างในสมัยสงครามเนื่องจากเป็นรูปแบบที่ก่อสร้างง่าย ไม่สิ้นเปลืองวัสดุ
- 3) “เรือนแบบโรงโดล (Rong Dol House)” มีลักษณะหลังคาทรงจั่วปั้นหยา มีขนาดใหญ่กว่าเรือนแบบโรง เนื่องจากมีการเพิ่มช่วงเสาทั้งทางช่วงกว้างและยาว รูปทรงหลังคาด้านหนึ่งมีลักษณะเป็นทรงจั่วปั้นหยา อีกด้านหนึ่งมีลักษณะเป็นทรงจั่วธรรมดา และมีการประดับตกแต่งบริเวณหน้าจั่วและปลายของหลังคา เพื่อความสวยงาม
- 4) “เรือนแบบโรงเดื่อง (Rong Doeung House)” มีลักษณะคล้ายกับเรือนแบบโรงโดล แต่มีลักษณะรูปทรงของหลังคาเป็นทรงจั่วปั้นหยาทั้งสองด้าน
- 5) “เรือนแบบบิต (Bid House)” มีลักษณะหลังคาทรงปั้นหยา ซึ่งเป็นรูปแบบที่ได้รับความนิยมในยุคสมัยหลัง

อย่างไรก็ตาม จากการลงสำรวจภาคสนาม พบว่า รูปแบบ “เรือนแบบขแมร์ (Khmer House)” ในปัจจุบันหลงเหลืออยู่น้อยมาก และบางส่วนปรากฏให้เห็นสถาปัตยกรรมประเภทกุฏิของวัด ในขณะที่รูปแบบ “เรือนแบบโรง (Rong House)” และ “เรือนแบบโรงโดล (Rong Dol House)” เป็นรูปแบบที่ได้รับความนิยม สามารถพบเห็นได้ทั่วไป และมีรูปแบบเรือนที่หลากหลายขึ้นอยู่กับความต้องการพื้นที่ใช้สอยในการอยู่อาศัย และการปรับตัวอย่างเหมาะสมในแต่ละครัวเรือน ในขณะที่รูปแบบ “เรือนแบบบิต (Bid House)” นั้น เป็นรูปแบบที่ได้รับความนิยม และแพร่หลายอยู่ในกลุ่มชาว ขแมร์เชื้อสายจาม โดยเฉพาะในเขตพื้นที่จังหวัดกำปงจาม (Kampong Cham) และละแวกใกล้เคียง ซึ่งอาจสันนิษฐานได้ว่า รูปทรงของหลังคาปั้นหยาดังกล่าว ได้รับอิทธิพลมาจากรูปแบบเรือนของชาวมุสลิมที่แพร่หลายอยู่ในแถบคาบสมุทรมาลายู ซึ่งชาวจามเองก็ได้รับอิทธิพลของศาสนาอิสลามผ่านทางกลุ่มคนเหล่านี้ด้วยเช่นกัน จึงมีความเป็นไปได้ที่จะหยาบยืมรูปแบบในการสร้างเรือนมาด้วย

ผังบริเวณของเรือนในชุมชนเกษตรกรรม มีลักษณะเป็นลานโล่งทำด้วยดินอัดแน่น โดยจะปลูกพืชสวน และผลไม้ไว้โดยรอบตัวเรือน นอกจากนี้ เรือนบางหลังยังมีการสร้างยุงข้าว เพื่อไว้เก็บข้าวสำหรับบริโภคภายในครอบครัวอีกด้วย จากการศึกษา พบว่า รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของเรือนในกลุ่มชุมชนเกษตรกรรม มีลักษณะเป็นเรือนยกพื้น มีลักษณะการวางเรือนตามแนวยาว และหันหลังคาขนานกับเส้นทางสัญจร ส่วนใหญ่มีบันไดขึ้นเรือนทางด้านยาว บริเวณผนังเรือนมีการทำช่องเปิดไม่มาก และมีขนาดเล็ก พื้นที่บริเวณใต้ถุนใช้สำหรับเก็บของ และเลี้ยงสัตว์ โดยพื้นที่ใช้สอยบนเรือน ส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นโล่งโล่ง และมีการใช้สอยแบบอเนกประสงค์ ทั้งส่วนนั่งเล่นพักผ่อน และส่วนนอน โดยอาจนำเครื่องเรือนอย่างเช่น ตู้เก็บของ มาใช้เพื่อการแบ่งกั้นพื้นที่เพื่อความเป็นสัดส่วน สำหรับเรือนขนาดใหญ่อาจจะมีการกั้นห้องนอน 1-2 ห้อง บริเวณด้านบนของเรือน ในขณะที่ พื้นที่ด้านในสุดของเรือนจะเป็นส่วนครัว

ในส่วนของโครงสร้างหลักของเรือนทำด้วยไม้จริง ทั้งในส่วนของเสา โครงสร้างพื้น และโครงสร้างหลังคา ในขณะที่ส่วนของผนัง นอกจากการใช้วัสดุประเภทไม้จริงแล้ว ยังพบการใช้วัสดุประเภทใบไม้ด้วย เช่นเดียวกับวัสดุบุหลังคาที่มีการใช้วัสดุ 2 ประเภท คือ หลังคาใบตาล และหลังคากระเบื้องดินขอ

ภาพที่ 13 การตั้งถิ่นฐานแนวยาว
(Linear Settlement) บนทำนบกั้นดินของบาราย

ภาพที่ 14 การตั้งถิ่นฐานแบบเกาะกลุ่ม
(Cluster Settlement) บนที่ดอน

ภาพที่ 15 ลานดินอัดแน่น การปลูกพืชสวนครัวและผลไม้โดยรอบเรือน ถัดออกเป็นด้านนอกเป็นพื้นที่เกษตรกรรม

ภาพที่ 16 เรือนแบบโรง (Rong House)

ภาพที่ 17 เรือนแบบโรงเตี๊ยม (Rong Doeung House)

ภาพที่ 18 เรือนแบบปิด (Bid House)

ภาพที่ 19 ยุงข้าว

สรุป

จากศึกษาพบว่า ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในกลุ่มน้ำโดนเลสาบ มีปัจจัยด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ โดยเฉพาะอิทธิพลของน้ำ เป็นปัจจัยหลักในการกำหนดรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน และการดำรงชีพของชุมชนในแต่ละพื้นที่ของกลุ่มน้ำโดนเลสาบ โดยชุมชนลอยน้ำ (Water Based Communities) เป็นชุมชนที่มีพื้นฐานการดำรงชีวิตพึ่งพิงอยู่กับน้ำเป็นหลัก เนื่องจากสถาปัตยกรรมของชุมชนลอยน้ำสามารถเคลื่อนย้ายได้แบบอิสระ จึงทำให้ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชน มีการผสมผสานทั้งการตั้งถิ่นฐานแบบเกาะกลุ่ม (Cluster Settlement) ในฤดูแล้ง และการตั้งถิ่นฐานแบบแนวยาว (Linear Settlement) ในฤดูน้ำหลาก ในขณะที่ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่ที่มีความแตกต่างของระดับน้ำตามฤดูกาล (Water and Landed Based Communities) เป็นชุมชนที่มีพื้นฐานการดำรงชีวิตทั้งในน้ำและบนพื้นดิน มีลักษณะของการตั้งถิ่นฐานแบบถาวรตามแนวยาว (Linear Settlement) ของแม่น้ำ และชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานบนแผ่นดิน (Landed Based Communities) เป็นชุมชนที่มีพื้นฐานการดำรงชีวิตพึ่งพิงอยู่กับพื้นดินเป็นหลัก มีลักษณะของการตั้งถิ่นฐานแบบถาวร ทั้งการตั้งถิ่นฐานแบบเกาะกลุ่ม (Cluster Settlement) บนโคกเนิน และการตั้งถิ่นฐานแบบแนวยาว (Linear Settlement) ตามทางสัญจร

โดยรูปแบบสถาปัตยกรรมเรือนในพื้นที่กลุ่มน้ำโดนเลสาบ สามารถจำแนกได้ 2 ประเภท คือ 1) อาคารแบบเคลื่อนย้ายได้ (Moveable Structure) ในกลุ่มของชุมชนลอยน้ำ ซึ่งลักษณะดังกล่าวมีผลมาจากปัจจัยด้านสภาพแวดล้อมและทรัพยากรทางธรรมชาติเป็นหลัก สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับฤดูกาลตามธรรมชาติได้เป็นอย่างดี และ 2) อาคารแบบถาวร (Permanent Structure) มีทั้งลักษณะของเรือนเสาสูงซึ่งเป็นเรือนในกลุ่มของชุมชนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ที่มีน้ำท่วมถึงในบางฤดูกาลและน้ำแห้งลงในบางฤดูกาล ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการต่อสู้เพื่อปรับตัวให้อยู่ร่วมกับสภาพแวดล้อมอย่างเหมาะสมภูมิปัญญาในการอยู่อาศัย และการก่อสร้าง รวมไปถึงข้อจำกัดของวัสดุก่อสร้างที่มีอยู่ในพื้นที่ ในขณะที่เรือนยกพื้นของชุมชนเกษตรกรรม แม้ว่าปัจจัยด้านสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะอิทธิพลของน้ำจะส่งผลต่อพื้นที่ไม่มากนัก แต่ชุมชนส่วนใหญ่ก็ยังนิยมปลูกสร้างเรือนแบบยกพื้นจึงสะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมการอยู่อาศัยแบบเรือนยกพื้นของชาวเขมรได้เป็นอย่างดี

กิตติกรรมประกาศ

- สถาบันพิพิธภัณฑ์การเรียนรู้แห่งชาติ (สพร.) (The National Discovery Museum Institute - NDMI) ผู้สนับสนุนทุนวิจัย
- โครงการปริญญาเอกกาญจนาภิเษก รุ่นที่ 17 ประจำปี พ.ศ. 2558 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). ผู้สนับสนุนทุนวิทยานิพนธ์

เอกสารอ้างอิง

- ธีระ นุชเปี่ยม. 2542. **การพัฒนาเศรษฐกิจและการเมือง กัมพูชา**. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- นุด นาราง (แต่ง). ภูมิจิต เรื่องเดช (แปล). 2548. **อองโกร นครน้ำ แหล่งกำเนิดอารยธรรมเขมร**. บุรีรัมย์: โรงพิมพ์วินัย.
- ศรันยา หล่อมนรินทร์. 2548. **โครงการศึกษารูปแบบเรือนพื้นถิ่น และภูมิทัศน์ในบริเวณที่พักอาศัยของเกษตรกรชาวเขมรในบริเวณเกาะแต๊ช จังหวัดกันตล ประเทศกัมพูชา**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาภูมิสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- Tainturier F. (Editor). 2006. **Wooden Architecture of Cambodia A Disappearing Heritage**. Phnom Penh: Center for Khmer Studies.
- Giteau, M. 1971. "Un court traité d'architecture cambodgienne modern". in **Arts asiatiques**. 24(1): pp. 103-147.
- Sithirith, M and Grundy-Warr, C. 2013. **Floating lives of the Tonle Sap**. Chaingmai: Regional Center for Social and Sustainable Development.
- National Poverty and Environment Maps. 2006. **The Atlas of Cambodia: National Poverty and Environment Maps**. Phnom Penh: Save Cambodia's Wildlife.

